

Για τι πράγμα μιλάμε όταν μιλάμε για εξέλιξη; Το εξελικτικό πλαίσιο της σκέψης του P. Kropotkin

Η –ανολοκλήρωτη– *Ηθική* είναι το δεύτερο μείζον θεωρητικό έργο του Kropotkin, μετά την *Αλληλοβοήθεια*. Σε μία αν μη τι άλλο χρήσιμη στιγμή του πονήματος αυτού, του οποίου το μέρος που πρόλαβε να φέρει εις πέρας είναι μια απόπειρα ανάγνωσης της ηθικής σκέψης από την αρχαιότητα μέχρι την εποχή του, μας πληροφορεί πως ο 19^{ος} αιώνας έδωσε ζωή σε τρία νέα ρεύματα στην ηθική σκέψη: τον θετικισμό, τον εξελικτισμό και τον σοσιαλισμό.¹ Η προφανής παρατήρηση είναι πως η αναρχική σκέψη, της οποίας ο ρώσος στοχαστής αποτελεί προεξάρχοντα εκπρόσωπο, εντάσσεται στο ευρύτερο πλαίσιο του τελευταίου. Ποια είναι, όμως, η σχέση της με τον εξελικτισμό;

Δεν θα ήταν υπερβολή να δηλώσουμε πως ο πυρήνας της σκέψης του Κροπότκιν είναι, εν πολλοίς, μια επεξεργασία αυτού ακριβώς του ερωτήματος. Η διττή του υπόσταση, αφενός ως πολιτικού στοχαστή και ακτιβιστή και ως επιστήμονα αφετέρου, διαπλέκουν τα δύο αυτά ρεύματα μέχρι το σημείο που καθίστανται αξεδιάλυτα.² Παρακάτω θα

¹ Πιοτρ Κροπότκιν, *Ηθική: Προέλευση και ανάπτυξη*, μτφρ. Βασίλης Τομανάς, Νησίδες, Θεσσαλονίκη 2007, σ. 203. Ως προεξάρχοντες εκπροσώποι του πρώτου αναφέρονται οι Comte και Feuerbach· του δεύτερου, οι Darwin και Spencer. Ο σοσιαλισμός χαρακτηρίζεται γέννημα της Γαλλικής Επανάστασης (στην οποία ο Κροπότκιν έχει αφιερώσει ένα ογκώδες ιστορικό έργο) και των κατοπινών οικονομικών θεωριών.

² Μπορούμε να προσθέσουμε: μέσα από μία μεθοδολογία και προσέγγιση που προσιδιάζει στο τρίτο από τα προαναφερθέντα ρεύματα. Η σχέση του με τη θετικιστική σκέψη και ο επιστημονισμός που διέπει το έργο του χρίζουν εξέτασης, μιας εξέτασης που δεν μπορεί να καλυφθεί στο παρόν σημείωμα. Χαρακτηριστική είναι η υποτίμηση του Marx λόγω «ελλειπών επιστημονικών βάσεων» (βλ. το γράμμα του Κροπότκιν στον Guillaume τον Νοέμβριο του 1903, όπως παρατίθεται στο *Centennial Expressions on Peter Kropotkin 1842-1942*, Rocker Publications Committee, Los Angeles 1942, σσ. 12-13).

Στη θεματική της σχέσης Κροπότκιν-μαρξισμού: ως προς την προβληματική του συγκεντρωτισμού, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η καταγραφή της συνάντησης Κροπότκιν-Λένιν, το 1919: <http://www.marxistikiskepsi.gr/index.php/el/marxistiki-skepsi-tomos-8os-oktovriani-epanastasi/147-lenin-meets-kropotkin>, ανακτήθηκε 10/2/2014· ως προς μεθοδολογικά, θα λέγαμε, ζητήματα και τη σχέση της σκέψης του Κροπότκιν με το ρεύμα του αυτόνομου μαρξισμού, ενδεικτική είναι η εισήγηση του Harry Cleaver στο συνέδριο που έλαβε χώρα στη Ρωσία το 1992 για τα 150 χρόνια από τη γέννηση του: <https://libcom.org/library/kropotkin-self-valorization-crisis-marxism>, ανακτήθηκε 10/2/2014.

προσπαθήσουμε να εντάξουμε το τμήμα της εξέλιξης σε κάποια στοιχειώδη συμφραζόμενα και να αποσαφηνίσουμε τους βασικούς πυλώνες μιας σκέψης που έχει επί καιρό παρεξηγηθεί ως απλοϊκή και αφελής.

I.

Το αν η *Αλληλοβοήθεια* αποτελεί το σημαντικότερο έργο του Κροπότκιν μπορεί να τεθεί υπό συζήτηση· όχι, όμως, η θέση της ως το εμβριθέστερο επιστημονικό του σύγγραμμα, όπως και η πιο επιμελής έκθεση των ιδεών του περί εξέλιξης και των ευρύτερων συνεπειών που αντλεί από αυτές. Το έργο γράφεται σε συνέχειες στο αγγλικό περιοδικό *Nineteenth Century*, σε βάθος έξι χρόνων (1890-96) και πρωτοδημοσιεύεται αυτούσιο το 1902. Όπως δεν κουράζεται να διακηρύσσει στις σελίδες του, δεν συνιστά απόπειρα αναίρεσης του Δαρβίνου, μα διάσωσης της θεωρίας του από τους διαστρεβλωτές της.³ Υπό αυτήν την έννοια, το έργο έχει πολεμικές καταβολές, καταλήγει όμως, όπως συχνά συμβαίνει σε παρόμοιες περιπτώσεις, σε μια εκτενή θετική έκθεση ενός θεωρητικού σχήματος.

Ο Κροπότκιν, όπως η συντριπτική πλειοψηφία των φυσικών επιστημόνων της εποχής, ήταν πιστός ακόλουθος του Δαρβίνου, ο οποίος είχε λάβει θέση διανοητικού ήρωα,⁴ πιθανότατα δε στη Ρωσία περισσότερο από ό,τι σε κάθε άλλη ευρωπαϊκή χώρα.⁵ Ο ρώσοι δεν είχαν προβλήματα με τον Δαρβίνο· ο στόχος εναντίον του οποίου δεν έχαναν

³ Δες π.χ. Πιοτρ Α. Κροπότκιν, *Αλληλοβοήθεια: Ένας Παράγοντας της Εξέλιξης*, μτφρ. Ευμορφία Στεφανοπούλου, Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 2009, σ. 39.

⁴ Η θέση του στο διανοητικό στερέωμα της εποχής καθίσταται σαφέστερη αν θυμηθούμε εδώ και την αποστολή του *Κεφαλαίου* από τον Marx στον Δαρβίνο.

⁵ Stephen Jay Gould, «Kropotkin was no crackpot», *Natural History* 106, σ. 15.

ευκαιρία να εξαπολύουν μύδρους ήταν ο Malthus.⁶ Στην εναντίωσή τους στον τελευταίο συντάσσονταν πλάι πλάι τόσο ριζοσπάστες όσο και συντηρητικοί, οι μεν θεωρώντας τον έκφανση της αστικής αντίδρασης, οι δε απορρίπτοντάς τον ως τυπικό δείγμα του βρετανικού «εθνικού τρόπου σκέψης»⁷ και του ανελέητου ατομικιστικού ανταγωνισμού από τον οποίο αυτός διακρίνεται.⁸

Το πρόβλημα λοιπόν εντοπίστηκε: όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Δαρβίνος στην εισαγωγή της *Καταγωγής των Ειδών*, ο αγώνας για επιβίωση δεν είναι τίποτα παραπάνω από «το δόγμα του Μάλθους εφαρμοσμένο στο σύνολο του ζωικού και του φυτικού βασιλείου».⁹ Το δόγμα αυτό, αποτυπωμένο στο *Δοκίμιο περί της Αρχής του Πληθυσμού* το 1798, δύναται να συμπυκνωθεί (με ανελέητη προχειρότητα) στην εξής εξίσωση: ενώ ο πληθυσμός αυξάνεται με γεωμετρική πρόοδο, τα μέσα διαβίωσης αυξάνονται με αριθμητική, οδηγώντας φαταλιστικά στην αγωνιώδη ύπαρξη των κατώτερων τάξεων και στην παντελή αδυναμία βελτίωσης της κατάστασής τους.¹⁰ Η ρητορική ακούγεται οικεία: το φταίξιμο για τη φτώχεια είναι αποκλειστικά των φτωχών· την πραγματικότητα την επιτάσσουν οι νόμοι της φύσης και της ιστορίας.¹¹ Ο Μάλθους χρησίμευσε ως καίριο ιδεολογικό εργαλείο στα χέρια της άρχουσας τάξης (μέλος της οποίας αποτελούσε, ειρήσθω εν παρόδω, και ο Δαρβίνος). Πώς θα μπορούσαν να κινηθούν οι κριτικοί του δαρβινικού

⁶ Daniel P. Todes, «Darwin's Malthusian Metaphor and Russian Evolutionary Thought, 1859-1917», *Isis* 78 (4), σ. 538.

⁷ Δείχνει θεμιτό να καταδειχθεί μια ιδιαζόντως αγγλική ηθικοπολιτική γενεαλογία που εκκινώντας σχηματικά από τον Hobbes, περνάει από τον Smith, τον Μάλθους, τους ωφελμιστές, τον Δαρβίνο, τον Spencer κ.ά., συνδέοντάς τους ασθενώς μα κατηγορηματικά τόσο σε μεθοδολογικό επίπεδο όσο και σε αυτό του κοσμοειδώλου που δομείται μέσα από τις θεωρίες τους –και εντός του οποίου αυτές δομούνται. Βλ. και το σχετικό σχόλιο του Danilevskii, όπως παρατίθεται στο Todes, «Darwin's Malthusian Metaphor», ό.π., σ. 541-42.

⁸ Daniel P. Todes, «Darwin's Malthusian Metaphor», ό.π., σ. 539.

⁹ Darwin, *The Origin of Species*, εισ. Jeff Wallace, Wordsworth, 1998. Οι μεταφράσεις είναι δικές μας.

¹⁰ Αξίζει να σημειωθεί πως ο Μάλθους εκτός από οικονομολόγος υπήρξε και κληρικός· η θεωρία του βασίζεται το ίδιο στην πρότερη πολιτική οικονομία και στη φυσική θεολογία της περιόδου.

¹¹ Iain McKay, *Mutual Aid: an Introduction and Evaluation*, AK Press, Εδιμβούργο χ.χ., σ. 9.

μαλθουσιανισμού, όταν ο ίδιος ο ήρωας τους τοποθετούσε τον κακούργο στα θεμέλια του οικοδομήματος;

Οι δυσκολίες πάραυτα συνεχίζονται: το έργο του Δαρβίνου ανέλαβε να συνεχίσει και να επεκτείνει ένα σμήνος επιστημόνων και στοχαστών, οι οποίοι επικεντρώθηκαν ακριβώς στη μαλθουσιανή πλευρά των πραγμάτων. Ο βασικότερος εξ αυτών, γνωστός και ως «το μπουλντόγκ του Δαρβίνου», ήταν ο ανατόμος Thomas Huxley,¹² ο οποίος πρωτοστάτησε στη διάδοση της θεωρίας του μέντορά του και στη σύγκρουση με το εκκλησιαστικό κατεστημένο.¹³ Η σειρά των άρθρων που συναπαρτίζουν την *Αλληλοβοήθεια* γράφεται ως απάντηση σε δοκίμιο του Χάξλεϋ, ο οποίος, συσχετίζοντας τον υποτιθέμενα ανελέητο αγώνα μεταξύ ατόμων για επιβίωση με την κοινωνικοπολιτική πραγματικότητα, καταλήγει σε ένα αποτέλεσμα που δεν είναι τίποτα παραπάνω και τίποτα λιγότερο από τη διδασκαλία του Χομπς, επενδυμένη με μια νότα βιολογίας του 19^{ου} αιώνα: η κοινωνία είναι η άρνηση ακριβώς αυτού του αγώνα, ήτοι της κατά Χομπς φυσικής κατάστασης. Ο Χάξλεϋ, εν ολίγοις, τοποθετείται ενάντια στη δυνατότητα θετικής παραγωγής ηθικής και πολιτικής κανονιστικότητας από την εξελικτική θεωρία.

Από την σκιαγράφηση του σκηνικού δεν μπορεί να λείψει ο Χέρμπερτ Σπένσερ, τον οποίο επίσης μνημονεύει ο Δαρβίνος.¹⁴ Αντίθετα από ό,τι πιστεύεται ευρέως, ο Σπένσερ, ο οποίος κατά το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα ασκούσε στον αγγλοσαξωνικό κόσμο εξίσου μεγάλη επιρροή με

¹² Φάρσα της ιστορίας ή γενετική εξισορρόπηση; Δεν μπορούμε παρά να χαμογελάσουμε στην αποτύπωση από τον εγγονό του Τόμας, Aldous Huxley, των «μαλθουσιανών ζώων» του *Θαυμαστού Καινούριου Κόσμου* του.

¹³ Jonathan Howard, *Δαρβίνος: όλα όσα πρέπει να γνωρίζετε*, μτφρ. Βάσια Λέκκα, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2006, σσ. 11-15.

¹⁴ Φέρ' ειπείν στο *Ιστορικό Σχεδιάγραμμα της Πρόσφατης Εξέλιξης των Απόψεων περί της Καταγωγής των Ειδών*, το οποίο συνόδευε την έκδοση του έργου. Βλ. Darwin, *The Origin of Species*, ό.π., σ. 375.

τον Δαρβίνο,¹⁵ δεν εφάρμοσε απλώς τη θεωρία του τελευταίου στην κοινωνία. Οι εξελικτιστικές τους προσεγγίσεις διαμορφώθηκαν, όπως συχνά συμβαίνει, παράλληλα, εντός ενός διανοητικού περιβάλλοντος, άλλωστε, στο οποίο η ιδέα της εξέλιξης (όπως και αυτή της προόδου) κέρδιζε όλο και περισσότερο έδαφος.

Η φιλοσοφία του καταπιάνεται με τη βιολογία, την ψυχολογία, την κοινωνιολογία (όρος που ο Σπένσερ οικειοποιήθηκε από τον Κοντ) και την ηθική, πάνω σε μία ενιαία μεθοδολογική βάση. Η βαθιά εξελικτική σκέψη του χρησιμοποιούσε κυρίως την έννοια της πολυπλοκότητας για να αναλύσει τις μεταβολές τόσο των οργανισμών όσο και των κοινωνιών. Ο ηθικοπολιτικός πυρήνας της δομείται γύρω από μία απόπειρα απαγωγικής κατασκευής ενός ισχυρά κανονιστικού φιλελεύθερου ωφελιμισμού, όπου η εξέλιξη των φυσικών ηθικών συναισθημάτων οδηγεί στην ηθική τελειοποίηση του ανθρώπου. Η ευτυχής έκβαση του ιστορικού γίνεσθαι στηρίζεται σε δύο κεφαλαιώδεις, μα ασταθείς, υποθέσεις: ότι ο σεβασμός μιας σειράς αδιαπραγμάτευτων δικαιωμάτων οδηγεί πάντοτε σε μεγαλύτερη ευτυχία και ότι η προαναφερθείσα τελειοποίηση θα αφήσει σταδιακά πίσω τις ηθικές ανησυχίες και προστριβές.¹⁶ Ο Κροπότκιν, ο οποίος αφιερώνει στον Σπένσερ ένα ολόκληρο κεφάλαιο της *Ηθικής* του, τον αναγνωρίζει ως έναν εκ των προδρόμων του, ο οποίος παρότι δυστυχώς «[παρασύρθηκε από τη] [...] θεωρία του αγώνα για την ύπαρξη»,¹⁷ κατάφερε να «[αποδείξει] σαφώς την ανάγκη να τοποθετήσουμε τις βάσεις της ηθικής σε επιστημονική βάση, καθώς και την έλλειψη μίας τέτοιας βάσης στα συστήματα που

¹⁵ Jonathan H. Turner, *Herbert Spencer: A Renewed Appreciation*, Sage Publications, Beverly Hills 1985, σ. 11.

¹⁶ Βλ. και το λήμμα για τον Σπένσερ στη Stanford Encyclopedia of Philosophy: <http://plato.stanford.edu/archives/sum2009/entries/spencer/>.

¹⁷ Κροπότκιν, *Ηθική*, ό.π., σ. 254. Η περίφημη φράση «επιβίωση του ισχυρότερου» (survival of the fittest), που λανθασμένα αποδίδεται ενίοτε στον Δαρβίνο, ο οποίος την ενσωμάτωσε στην έκτη έκδοση της *Καταγωγής των Ειδών*, ανήκει στον Σπένσερ.

προτάθηκαν παλαιότερα». ¹⁸ Κατά τον Κροπότκιν, ο Σπένσερ «έπιασε την ουσία της δικής [του] ερμηνείας της δικαιοσύνης, δηλαδή την αναγνώριση της ισοτιμίας». ¹⁹ Στην εισαγωγή της Αλληλοβοήθειας, πάντως, επισημαίνει πως ο Σπένσερ ανήκει στους εξελικτικούς εκείνους που «παραδέχονται τη σημασία της αλληλοβοήθειας στα ζώα αλλά [...] την αρνούνται για τον άνθρωπο». ²⁰

Βλέπουμε πως το συγκεκριμένο καθίσταται όλο και πιο περίπλοκο, εφόσον οι ρόλοι δείχνουν ασταθείς: ο Κροπότκιν αφιερώνει πολλή φαιά ουσία στη συνολικά θετική αποτίμηση ενός θεωρητικού με τον οποίο τον συνέδεαν βαθιές μεθοδολογικές συγγένειες, ο οποίος όμως αργότερα ταυτίστηκε λίγο έως πολύ στη γενική ιστορία των ιδεών με τον κοινωνικό δαρβινισμό. Αρκεί να αναλογιστούμε τη βαρύτητα της έννοιας της εξέλιξης κατά την υπό εξέταση περίοδο για να καταλάβουμε πως οι αφοριστικές απαντήσεις επί του ζητήματος στερούνται νοήματος. Εκτός από αιώνας των επαναστάσεων, του κεφαλαίου και των αυτοκρατοριών, ο 19ος υπήρξε και ο αιώνας της εγκαθίδρυσης της εξελικτικής σκέψης, η οποία δεν άφησε κανένα πεδίο της ανθρώπινης δραστηριότητας ανεπηρέαστο.

II.

Ποιες ήταν, όμως, οι θέσεις του ίδιου του Δαρβίνου; Κατά πόσο δικαιολογούσαν τις κατοπινές του χρήσεις;

¹⁸ Αυτ., σ. 257. Ως μία στιγμή της προαναφερθείσας ιδιαζόντως αγγλικής σχολής ηθικοπολιτικής φιλοσοφίας, θα παραπέμψουμε στον περίφημο πίνακα της κατηγοριοποίησης της επιστήμης στο ένατο κεφάλαιο του λεβιάθαν, όπου ο Χομπς κατατάσσει την ηθική ως θυγατρικό κλάδο της φυσικής.

¹⁹ Αυτ., σ. 265. Το ζήτημα αυτό είναι κεντρικό στην κροποτκινική θεώρηση της ηθικής. Ενδεικτικοί στοχαστές που αναφέρονται ως «[προβάλλοντες] τη δικαιοσύνη ως θεμελιώδη αρχή της ηθικής» είναι οι Hume, Σμιθ, Montesquieu, Voltaire, οι εγκυκλοπαιδιστές, αλλά και ο Proudhon, η σχετική ρήση του οποίου –που, κατά Κροπότκιν, παραπέμπει στον «αρχαίο ορισμό της δικαιοσύνης» (*Ηθική*, σ. 236)– συνοψίζει το ζήτημα: «είναι δίκαιο ό,τι είναι ίσο, είναι άδικο ό,τι είναι άνισο».

²⁰ Κροπότκιν, *Αλληλοβοήθεια*, ό.π., σ. 33.

Η *Καταγωγή των Ειδών* είναι κυρίως η επεξήγηση της θεωρίας του για τον μηχανισμό της εξελικτικής μεταβολής που αποκάλυψε φυσική επιλογή, ο οποίος συγχώνευσε τις θεμελιώδεις έννοιες του είδους, της προσαρμογής και της εξέλιξης.²¹ Στηρίζεται σε τρία βασικά αξιώματα: ότι τα άτομα των ειδών διαφέρουν μεταξύ τους, ότι οι ιδιαιτερότητες αυτές είναι κληρονομήσιμες και τέλος ότι η αρχή του Μάλθους πράγματι ισχύει, δηλαδή ότι το περιβάλλον δεν μπορεί να συντηρήσει τον διαρκώς αυξανόμενο πληθυσμό. Η φυσική επιλογή νοείται λοιπόν ως μία διαδικασία, που ενσωματώνει την έννοια τη προσαρμογής (ως συνέπεια της αλληλεπίδρασης της ενδεχομενικότητας και του χρόνου,²² με απώτατο αρνητικό όριο την εξαφάνιση) και αφορά πληθυσμούς οργανισμών, τα άτομα των οποίων επιτυγχάνουν ή όχι να αναπαραχθούν.

Κατά την έκθεση του επιχειρήματός του, ο Δαρβίνος χρησιμοποιεί μία σειρά από μεταφορές και φρασεολογίες που φαίνεται λογικό να παραπέμπουν σε λογικές του τύπου του κοινωνικού δαρβινισμού. Ο αγώνας για επιβίωση δεν είναι το μόνο από αυτά τα σχήματα που παραπέμπει στη φύση ως αρένα ανταγωνισμού.²³ υπάρχει επίσης η μεταφορά της σφήνας, που λέει πως για να εισαχθεί ένα νέο είδος, πρέπει να σπρώξει κάποιο άλλο έξω,²⁴ όπως και διάφορες άλλες αναφορές συσχετιζόμενες με πόλεμο και μάχη. Οι μεταφορές αυτές, ας μας επιτραπεί να σημειώσουμε, δείχνουν έντονα πολιτισμικά προσδιορισμένες και προσδιορίσιμες.²⁵

Από την άλλη, σε ένα από τα πιο συχνά παρατιθέμενα χωρία του έργου, ο Δαρβίνος δηλώνει πως «[χρησιμοποιεί] τον όρο Αγώνας για

²¹ Howard, *Δαρβίνος*, ό.π., σ. 16.

²² Αυτ., σ. 116.

²³ Τη μεταφορά της αρένας τη χρησιμοποίησε ρητά ο Χάελεϋ: «από τη σκοπιά του ηθικού φιλοσόφου, ο ζωικός κόσμος βρίσκεται στο ίδιο περίπου επίπεδο με τους μονομάχους των ρωμαϊκών αρένων», όπως παρατίθεται στο Κροπότκιν, *Αλληλοβοήθεια*, ό.π., σ. 39.

²⁴ Το χωρίο αυτό αφαιρέθηκε από τη δεύτερη και τις μεταγενέστερες αυτής εκδόσεις του έργου.

²⁵ Todes, «Darwin's Malthusian Metaphor», ό.π., σ. 538.

Επιβίωση με έναν ευρύ και μεταφορικό τρόπο, περιλαμβάνοντας την αλληλεξάρτηση των όντων, όπως και (ακόμα σημαντικότερα) όχι μόνο τη ζωή του ατόμου, αλλά και την επιτυχία του στο να αφήσει απογόνους». ²⁶ Αλλού, ότι «η δομή κάθε ζωντανού οργανισμού σχετίζεται, με τον πιο ουσιώδη μα συχνά κρυφό τρόπο, με αυτή κάθε άλλου ζωντανού οργανισμού με το οποίο έρχεται σε ανταγωνισμό για τροφή ή κατοικία, από τον οποίο χρειάζεται να ξεφύγει ή τον οποίο θηρεύει». ²⁷

Συνοψίζοντας: η διδασκαλία του Δαρβίνου δείχνει να είναι διατυπωμένη με τρόπο που αποτελεί πρόσφορο έδαφος για τη στήριξη αντιδραστικών επιχειρημάτων, χωρίς όμως απαραίτητως αυτό να απηχεί τις δικές του προθέσεις. Ο ίδιος δεν πίστευε πως η θεωρία του μπορούσε να λειτουργήσει ως βάση ηθικών συστημάτων. Δεν τίθεται εν αμφιβόλω, πάντως, η τεράστια βαρύτητά της στην ευρύτερη κίνηση προς ένα εκκοσμικευμένο κοσμοείδωλο, με ό,τι αυτό συνεπάγεται, μέσω της απόρριψης, από μεριάς του, της παρέμβασης κάθε υπερβατικού παράγοντα και κάθε εσχατολογικής αποτίμησης στην εξελικτική διαδικασία. ²⁸ Η κίνηση αυτή, καθώς και ο βαθιά ενοποιητικός χαρακτήρας της θεωρίας του, έδωσε, εκτός των άλλων, έναυσμα για μυριάδες απόπειρες μεταφοράς της ηθικής στο πεδίο της εμμένειας και την παράλληλη ενασχόληση με την ιστορική διάσταση τόσο της ίδιας της ηθικής όσο και των θεσμών που την ενσαρκώνουν. Ο ισομορφισμός της

²⁶ Darwin, *The Origin of Species*, ό.π., σ. 50.

²⁷ Darwin, *The Origin of Species*, ό.π., σ. 60.

²⁸ Ίσως εδώ θα πρέπει να γίνει μια μικρή αναφορά στον Jean-Baptiste Lamarck, του οποίου η θεωρία για την κληροδότηση των επίκτητων χαρακτηριστικών ήταν γενικά αποδεκτή, μέχρι να αντικατασταθεί από τη μεντελιανή γενετική κατά τις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Οι ιδέες του Λαμάρκ, οι οποίες αντιπροσώπευαν, πιθανότατα, την κοινή επιστημονική γνώμη της εποχής του, επηρέασαν υπόρρητα το σύνολο της εξελικτικής σκέψης, ιδίως ως προς την δυνατότητα αποτίμησης της εξελικτικής διαδικασίας μέσω εξωτερικά τελεολογικών διαδικασιών. Για μία επισκόπηση συναφών προβληματικών που τίθενται στη σύζευξη φιλοσοφίας και εξελικτικής βιολογίας, δεξ και Κώστας Κριμπάς, «Η Σύγχρονη Εξελικτική Βιολογία και ο Φιλοσοφικός Στοχασμός», *Δευκαλίων* 23/24, σσ. 331-355. Βλ. και Κροπότκιν, *Αλληλοβοήθεια*, ό.π., σ. 84.

θεωρίας του με αυτήν του Σμιθ, κατεξοχήν εκπροσώπου μιας εμμενούς ηθικής (και για τον λόγο αυτόν, παρεμπιπτόντως, εξαιρετικά αγαπητού στον Κροπότκιν),²⁹ η οποία είχε δημοσιευθεί 83 χρόνια νωρίτερα, έχει επισημανθεί.³⁰

III.

Περνώντας στο, τρόπον τινά, αντίπαλο στρατόπεδο, οι ιδέες του Κροπότκιν απέχουν παρασάγγας από το να στέκουν απομονωμένες. Αντιθέτως, μπορούν να ιδωθούν ως μια στιγμή σε ένα ιδιαζόντως ρώσικο κύμα εξελικτικής σκέψης, το οποίο είχε ήδη αποκτήσει γερά θεμέλια με το έργο ζωολόγων, βοτανολόγων, γεωγράφων αλλά και πολιτικών ριζοσπαστών. Η κριτική που η σχολή αυτή άσκησε στο έργο του Δαρβίνου και ιδίως, όπως προαναφέραμε, στον μαλθουσιανισμό του, συνίσταται στο ότι η εννοιολόγηση του αγώνα για επιβίωση προξενούσε σύγχυση και χρειαζόταν αποσαφήνιση· πως η έμφαση που δινόταν στον υπερπληθυσμό και τον ανταγωνισμό εντός του είδους ήταν απατηλή και κοινωνικά επικίνδυνη· τέλος, πως η σημαντικότερη διάσταση του λεγόμενου αγώνα για επιβίωση έγκειτο στην υπερνίκηση των δυσκολιών που παρουσίαζε το περιβάλλον και όχι στον κυριολεκτικό αγώνα μεταξύ των έμβιων όντων. Τονίστηκε, επίσης, η περαιτέρω ανάλυση του αγώνα για επιβίωση με την ανάδειξη των τριών διακρίσεων που είχε κάνει ο ίδιος ο Δαρβίνος:³¹ μεταξύ έμμεσου και άμεσου, εντός ενός είδους ή ανάμεσα σε είδη και μεταξύ οργανισμών ή ενάντια στο περιβάλλον.³²

²⁹ Κροπότκιν, *Ηθική*, ό.π., σσ. 179-184.

³⁰ Stephen Jay Gould, *Eight Little Piggies: Reflections in Natural History*, W.W. Norton & Company, New York 1993, πιο συγκεκριμένα το δοκίμιο «Darwin and Paley Meet the Invisible Hand», σσ. 138-152.

³¹ Darwin, *The Origin of Species*, ό.π., σ. 53.

³² Todes, «Darwin's Malthusian Metaphor», ό.π., σσ. 542-45.

Οι ρώσοι, με προεξάρχοντα τον ιχθυολόγο Kessler, τον οποίο μνημονεύει ο Κροπότκιν στην εισαγωγή του έργου του,³³ πρωτοστάτησαν στην ανάδειξη της αλληλοβοήθειας ως παράγοντα της εξέλιξης. Υποστήριξαν, όπως προαναφέραμε, πως ο σημαντικότερος τύπος αγώνα είναι αυτός ενάντια στο περιβάλλον και πως οι οργανισμοί αναγκαστικά συνδυάζουν τις δυνάμεις τους για να ανταπεξέλθουν. Κατά συνέπεια, εφόσον η φυσική επιλογή ευνοεί τους οργανισμούς που αλληλοϋποστηρίζονται εντός του είδους, ο μαλθουσιανισμός δεν μπορεί να ιδωθεί ως κεντρικό στοιχείο των σχέσεων μεταξύ των ατόμων· ο ρόλος του ανταγωνισμού στην ανάπτυξη των υπάρχοντων ειδών και τη δημιουργία νέων υποβαθμίζεται ανεπανόρθωτα.³⁴ Δεν έχουμε λοιπόν να κάνουμε με μία ρουσσοειδή θεώρηση της φύσης ως βασιλείου της αγαθότητας, ούτε με μία ακύρωση της ύπαρξης ανταγωνιστικών τάσεων εντός της, παρά με ένα σχήμα κριτικό απέναντι στη μονομέρεια με την οποία αποτυπώθηκε το φυσικό γίνεσθαι από τους αγγλοσάξωνες δαρβινιστές. Επιπλέον, το ζήτημα είναι εξίσου επιστημονικό και λειτουργικό όσο και κατ' ουσίαν ηθικοπολιτικό, στον βαθμό που πρόκειται για δύο συγκρουόμενες τοποθετήσεις περί ενός ζητήματος με μεγάλη και διαρκή βαρύτητα.

Εντός αυτού του πλαισίου, το έργο του Κροπότκιν γίνεται πιθανώς ευκολότερα κατανοητό. Εμπειρίες παρόμοιες με τα πέντε χρόνια επιτόπιας μελέτης του στη Σιβηρία, κατά τη διάρκεια των οποίων άρχισαν να λαμβάνουν μορφή οι ιδέες που θα αναπτύξει καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής του, αποτέλεσαν κοινό τόπο για όλους τους συμπατριώτες του επιστήμονες. Ενώ ο Δαρβίνος και ο Wallace³⁵ έφεραν

³³ Κροπότκιν, *Αλληλοβοήθεια*, ό.π., σ. 29.

³⁴ Todes, «Darwin's Malthusian Metaphor», ό.π., σσ. 545-48.

³⁵ Όπως είναι γνωστό, ο Δαρβίνος αποφάσισε να δημοσιεύσει τη θεωρία του όταν έλαβε ένα γράμμα από τον ζωογεωγράφο Άλφρεντ Ράσελ Γουάλας, στο οποίο ο τελευταίος διατύπωνε περίπου την ίδια θεωρία περί φυσικής επιλογής. Συμπυκνωμένες εκδοχές των πονημάτων τους παρουσιάστηκαν ταυτόχρονα σε μια ημερίδα, το 1858. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει το γεγονός ότι η προσέγγιση του

τις μελέτες τους εις πέρας στο περιβάλλον των τροπικών, οι ρώσοι συνάδελφοί τους δούλευαν στα απείρως πιο αφιλόξενα, κρύα και αραιοκατοικημένα τοπία της χώρας τους. Περιττό φαντάζει το να αναφέρουμε πως και οι μεν και οι δε θεώρησαν τα οικοσυστήματα τα οποία αντίστοιχα εξερεύνησαν ως τα πλέον προνομιακά για την κατανόηση των βιολογικών μηχανισμών.³⁶ Οι άγγλοι πίστευαν πως η ένταση και η φυσική αφθονία των τροπικών παρείχαν το ιδανικό περιβάλλον έρευνας· αντίστοιχα, οι ρώσοι εκτιμούσαν πως η καθαρότητα του δικού τους μικροκόσμου έδινε την πιο διαυγή εικόνα. Πέραν αυτού και όσον αφορά τα πορίσματά τους, αμφότερα τα στρατόπεδα εμφορούντο από τους πολιτισμικούς τους φακούς, οι οποίοι, επιπλέον, ήταν ούτως ή άλλως επηρεασμένοι από τον φυσικό περίγυρο και τις ιδιαιτερότητές του. Η προσέγγιση αυτή διαφωτίζει σε μεγάλο βαθμό το γεγονός της κεντροποίησης του ανταγωνισμού στην ανεπτυγμένη και φιλελεύθερη Αγγλία της δεύτερης βιομηχανικής επανάστασης και της αλληλοβοήθειας στην αγροτική Ρωσία, με την παράδοση του εθιμικού κοινοτικού πνεύματος να διατηρείται ακόμα ισχυρή.

Στην ουσία του, το ηθικό επιχείρημα του Κροπότκιν περί αλληλοβοήθειας, φυσικοποιημένο μέσα από την εξελικτική του πραγμάτευση, ανάγεται σε δύο αλληλένδετους άξονες. Ο πρώτος αφορά τις ρυθμιστικές αρχές θέσμησης και αυτοκατανόησης της κοινωνίας, τη διεγκυστίνδα μεταξύ ατομικισμού και κοινωνικότητας. Η ηθική, θα πει, αποσκοπεί στην ανάπτυξη των κοινωνικών έξεων και στην εξασθένηση των στενά προσωπικών έξεων.³⁷ Τη θέση αυτή θα τη συνδυάσει με μια αντιηθικιστική και ηδονιστική/ωφελμιστική σκοπιά: «[η] αναζήτηση της

Wallace έδινε περισσότερη βαρύτητα στη συνεργασία. Ο ίδιος ο Wallace ήταν αυστηρός επικριτής της βικτωριανής κοινωνικής πραγματικότητας και από τους πρώτους επιστήμονες που ασχολήθηκαν με αυτό που μετεξελίχθηκε στην οικολογία. Από το μέσον περίπου της ζωής του ανέπτυξε έντονο ενδιαφέρον για τον πνευματισμό.

³⁶ Todes, «Darwin's Malthusian Metaphor», ό.π., σ. 549.

³⁷ Κροπότκιν, *Ηθική*, ό.π., σ. 268.

ηδονής, η αποφυγή της οδύνης είναι ένα καθολικό γεγονός (άλλοι το ονομάζουν νόμο) του οργανικού κόσμου. Είναι η ίδια η ουσία της ζωής».³⁸ Στον βαθμό που ο νατουραλισμός του τείνει να θεωρήσει ανάλογα, συνεχή μεγέθη το φυσικό και το κοινωνικό περιβάλλον και να εννοήσει την κοινωνία ως αμιγώς φυσικό φαινόμενο (και ταυτόχρονα την φύση ως φέρουσα κοινωνικά χαρακτηριστικά), η εχθρική συνθήκη που δημιουργείται από τις δομές κυριαρχίας οφείλει να αντιμετωπιστεί με τη δημιουργία και την πρόταξη συλλογικών μορφών δράσης που αποσκοπούν στην αυτονομία και την ισότητα, συνδεδεμένες με μια ηθική στηριγμένη στον άνθρωπο ως παράγωγο και ταυτόχρονα παραγωγό της εξέλιξης. Οι κυριαρχικές δομές, θα μπορούσε να ειπωθεί, αντιστοιχούν οιονεί σε κακές περιβαλλοντικές συνθήκες. Η θεώρηση αυτή μας περνάει στο δεύτερο επίπεδο, πιο μοριακό και συμπληρωματικό του πρώτου άξονα της θέσης του: η αλληλοβοήθεια ουσιαστικά είναι η έκφανση της ενεργητικότητας των από κάτω ενάντια στην εκμετάλλευσή τους. Ο νόμος της αλληλοβοήθειας ταυτίζεται με τον νόμο της προόδου,³⁹ όπου η πρόοδος εννοείται ως εξέλιξη της ηθικής: μιας ηθικής της εξέλιξης.

Η κατηγορία της ενεργητικότητας επανεμφανίζεται διαρκώς στο κροποτκινικό έργο. Η μετατόπιση από μια αποτρεπτική θεώρηση της ηθικής σε αυτό που αποκαλεί «ηθικό δίδαγμα που προκύπτει από την παρατήρηση ολόκληρου του ζωικού βασιλείου», ο μη υποχρεωτικός χαρακτήρας της ηθικής του θεωρίας,⁴⁰ που επιτρέπει στο υποκείμενο να ακολουθήσει ή όχι τη συμβουλή που του δίνεται,⁴¹ θεωρούνται εδώ στιγμές μιας τέτοιας προσέγγισης. Η ενεργητικότητα αυτή αναζητά τρόπους για την πραγμάτωση της αποφυγής του ανταγωνισμού και της εγκαθίδρυσης πρακτικών αλληλοϋποστήριξης. «Μην ανταγωνίζεστε!»,

³⁸ Πέτρος Κροπότκιν, *Η Αναρχική Ηθική*, μτφρ. Νίκος Β. Αλεξίου, Ελεύθερος Τύπος, Αθήνα 2000, σ. 31.

³⁹ Αυτ., σ. 51.

⁴⁰ Αυτ., σ. 45.

⁴¹ Αυτ., σ. 67.

αυτή είναι η τάση της φύσης.⁴² ο ανταγωνισμός είναι σύγχρονο νεόπλασμα και όχι φυσικό χαρακτηριστικό του ανθρώπου.⁴³

IV.

Η κατάσταση μοιάζει ρευστή· ουκ ολίγα ερωτήματα παραμένουν ανοικτά. Εάν κατακρίνουμε μετά βδελυγμίας τα πορίσματα του Σπένσερ, τι κάνει αποδεκτό τον εξίσου ριζοσπαστικό βιολογισμό του Κροπότκιν; Επιπροσθέτως, πώς μπορούμε να αντλήσουμε κανονιστικότητα από την παρατήρηση της φύσης; Ο ίδιος ο Κροπότκιν αναφέρει ρητά πως «κανείς δεν μπορεί να [κρίνει τη φύση] από τη σκοπιά της ηθικής φιλοσοφίας, από τη στιγμή που και οι ίδιες οι απόψεις των ηθικών φιλοσόφων απορρέουν –ασυνείδητα ως επί το πλείστον– από την παρατήρηση της φύσης».⁴⁴ Η κυκλική αυτή ταυτολογία δεν τον εμποδίζει να παράγει ο ίδιος ηθικά συμπεράσματα από την παρατήρηση αυτή. Μα εφόσον ο άνθρωπος είναι μέρος του ενιαίου συνόλου της,⁴⁵ τι μετατρέπει την εξέτασή του σε κάτι ποιοτικά διαφορετικό από την παρατήρηση του υπολοίπου;

‘Όπως οποιαδήποτε πολιτισμική οντότητα, η θεωρία και η έννοια της εξέλιξης αποτελεί πεδίο σημασιακού και φαντασιακού ανταγωνισμού. Όταν ο αχαλίνωτος κοινωνικός δαρβινισμός, η σύγχρονη κοινωνιοβιολογία και ο φονταμενταλισμός της ελεύθερης αγοράς ανάγουν τα πάντα σε μια αέναη πάλη ατόμου εναντίον ατόμου, οι θιασώτες τους θεωρούνται «ρεαλιστές». Η αντίστροφη απόπειρα διεύρυνσης της βεντάλιας των δυνατών νοηματοδοτήσεων, δίχως απάλειψη του απαραίτητου πραγματολογικού στοιχείου, βαφτίζεται

⁴² Κροπότκιν, Αλληλοβοήθεια, ό.π., σ. 91.

⁴³ Αυτ., σ. 100.

⁴⁴ Αυτ., σ. 62.

⁴⁵ Αυτ., σ. 92-93 και passim.

ουτοπική. Ο ίδιος ο Κροπότκιν σημειώνει την παραδοξότητα αυτών που εξαιρούν τους άρχοντες από την ανθρώπινη αθλιότητα την οποία περιγράφουν και ταυτόχρονα λαιδορούν ως ονειροπόλους όσους δεν τους εξαιρούν.⁴⁶ Ως είθισται, το ενδιαφέρον έγκειται στην κριτική εξέταση του καθεστώτος αληθολογίας που εδραιώθηκε κάπου εκεί, στα μέσα του προπερασμένου αιώνα.

⁴⁶ Όπως παρατίθεται στο McKay, *Mutual Aid*, ό.π., σ. 7.